

Střítecký, Jaroslav

Karafiát, Jan (editor)

Démon nacionalismu

In: Střítecký, Jaroslav. *Studie a stati*. 2. Karafiát, Jan (editor). Vydání první
Brno: Masarykova univerzita, 2020, pp. 297-304

ISBN 978-80-210-8879-5 (1. sv.); ISBN 978-80-210-9569-4 (online ; pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142504>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DÉMON NACIONALISMU

Or l'essence d'une nation est
que tous les individus aient
beaucoup de choses en commun,
et aussi que tous aient oublié
bien des choses.

Ernest Renan (Oeuvres Completes I, s. 892)

Postkomunistickou Evropou obchází strašidlo, strašidlo nacionalismu. V krizi identity, prožívané náhle masově a mnohostranně, v krizi ne nepodobné té, která kdysi následovala po dotyku s Francouzskou revolucí a érou napoleonskou, planou rozdychtěná srdce mnohem silněji než zlenivělé mysli, a tak se zástupy úzkostně přimykají ke staronovým kolektivním subjektům, aby jejich znovuožitím byly konečně vykoupeny a nemusely se pracně a nejistě osvobozovat z vazeb s nedávnou minulostí sami. Ač si téměř všichni oddychli, že konečně ušli svíravému objetí nemilované moci, jako by osiřeli. Zavládlo prázdno po autoritě, na niž si – mnozí neradi – zvykli.

Představitelé nové moci ocitají se tak v překvapivém dilematu. Buď budou mít odvahu a rozvahu zklamávat intuitivní očekávání spoluobčanů, že starou autoritu nahradí nová a o všechny se postará lépe, nebo je vábnička úspěchu přiměje zapomenout, proti čemu ještě včera revoltovali a dodá jim kuráže rozmáchle si z uprázdněných židlí zavládnout. Není jistě třeba vysvětlovat, že pouze prvním způsobem lze položit alespoň základní kámen ke stavbě společnosti občansky svobodné. Častěji než slavně vypadají skuteční demokraté při takových zakládajících aktech věru prabídně, jako slaboši zdráhající se určit, kdo má být veřejně zpráskán. Hořké slzy studu z nedorozumění tak krutého musí heroicky spolykat. Lid

touží po prospěchu ze změny a rád naslouchá jiným, těm, kteří jasnými slovy vylíčí, kdože stojí v cestě. To je chvíle krysařů nového času.

Bez držadla nadřazené autority cítí se přemnozí – zdaleka ne jen viníci hrozící se možného trestu – jako nahý v trní. Namísto závratí ze svobody ovládá je pocit ohrožení hospodářskými okolnostmi zesílený, nikoli však způsobený. Přimykají se k tomu, co je ještě zaručeně jejich, k vlastním nejistotám, k vlastním úzkostem, k vlastním komplexům. Nesnášenlivě se uzavírají do svojství, jež jim připadá jako hodnota první a poslední. Tato hodnota ovšem je skutečně ohrožena, nikoli však silami minulosti, nýbrž vpádem všech věcných a donedávna tabuizovaných problémů jakož i nároku, uplatňovat na pokusy o jejich řešení měřítko občanské civilizace, tedy měřítko zcela jiná než klanová, lokálně zvyková nebo podobná.

Ze staronových fundamentalismů, jež se za této konstelace vyrojily, zdají se mi nejnebezpečnější fundamentalismy národní. Nezávisle na skutečnosti obrazně sjednocují různorodé, ustavují rozsáhlá horizontální společenství, překrývající partikulární egoismy. Fiktivní MÝ se tu vždy konstituuje protikladem k ONI, k cizímu, jež se přesnadno stává ztělesněním nepřítele. Tak si lze vysvětlit, že snadno propukají konflikty mezi národy, které po dlouhá desetiletí shromažďovaly v podstatě stejné zkušenosti se starým systémem moci a jejichž protisystémové revolty se nesly v podobném duchu.

Obrazce, na nichž se velké skupiny lidí identifikují jako národy, jsou složeny z různorodých součástí, jež v jednotící souvislosti uvádí teprve výklad. Ten bývá nejčastěji historický nebo historizující, vybírá z možných identifikátorů pouze některé a rozestavuje je do velkovyprávění (grand récit), které umožňuje kolektivní identifikaci sugescí, že jde o něco daného způsobem takřka přírodním, o něco, co v dlouhodobém historickém procesu samo sebe nachází a s čím lze jen splynout, anebo to svévolně zradit.

Moderní nacionální velkovyprávění mívají dva kořeny: 1. Emoční energie domova nebo alespoň touhy po něm je převedena na fikci domova všem společného; 2. Idea občanské společnosti sestupuje z všelidského horizontu do zdánlivě přirozených hranic jednotlivých celků etnických. Oba postupy směřují k vytěsnění reálných zájmových a hodnotových struktur fikcí jednotného národního kolektivu.

Že jsme Čechy a podle čeho se to pozná, nebylo a není tak samozřejmé, jak se na první pohled zdá. Ale ani Němci, zejména v našem a nejbližší přilehlém prostoru, neměli se svou národní identitou potíže menší. Snad právě proto má pro ně pokřik „*Deutschland einig Vaterland*“ takovou emocionální přitažlivost, ač vzešli ze stejného kmene jako Goethe nebo Beethoven. Spojit Prusy, Sasy, Bavorsy, Porýňany a Šváby do společenství krve a půdy může jen akt vskutku tajuplný. Jak to, že mu unikají německy mluvící Švýcaři a většina Rakušanů? A kým byli naši Němci, Němci žijící v Čechách, na Moravě, ve Slezsku, na Slovensku? Jak to, že někdy bývali spíše vlastenci zemskými (např. Böhmen deutscher Zunge, tedy vlastně němečtí Čechové), jindy spíše Rakušany, a pak zase spíše Němci? Za poslední

dvoustoletí můžeme taková kolísání zaznamenat několikrát, od roku 1848 dokonce několikrát i v jediné generaci. A samozřejmě je tu kolísání mezi němectvím a češtvím, neboť u vrstev vzdělaných a také u skupin později vržených do tyglíku moderní nacionalizace šlo o věc rozhodnutí, jak vytrvale upozorňoval již Emanuel Rádl. Jak již jména, a ovšem i jiné okolnosti, ukazují, mnozí z dnešních Čechů byli Němci a naopak, mnozí z dnešních Slováků byli Maďary a naopak. Zcela oprávněně lze tyto variace a kombinace plným právem rozšířit i na Čechy a Slovaky vzájemně, na Poláky, Ukrajince, Slovince, Chorvaty, Lužické Srby, zčásti i na Italy a Rumuny, samozřejmě též na Židy, z nichž většina byla vyvražděna bez ohledu na to, zdali se stali Čechy, Němci, Maďary, anebo Izraelity nejen ve smyslu náboženského vyznání, ale i v národnostním smyslu sionistickém.

Střední Evropa začne se pod tímto pohledem jevit konkrétněji, než jak nám ji ukazují vymezení geografická nebo mocensko-politická: v srdci Evropy nenaplnila se modernizační homogenizace, spjatá s přestavbou společností malých struktur ve společnost struktur velkých a všeobecných, tak, jako jinde, ač se modernizace kompletně odehrála. Naši dědové a pradědové, čeští, němečtí, rakouští, židovští, maďarští, slovenští, severoitalské, polští aj. si nad tím zoufali, odvozovali z toho katastrofická proroctví, ba neváhali označit prostor svého života za laboratoř konce světa. My však, nepodlehne-li nacionálnímu sugescím, můžeme v tom dnes spatřovat výraznou přednost: Monotonie moderny zbystřila smysl pro ocenění malých, leč pravých rozdílů. Život v mnohosti stal se šancí, kterou nemožno uměle vytvořit, kterou jsme šťastnou shodou okolností zdědili a jíž smíme obohatit sebe a obdarovávat jiné.

Středoevropská různorodost nespočívá ani tak v rozrůznění národnostním, jako v labilitě nacionální identifikace. Kompenzace této nejistoty hypertrofovaly, jak známo, do zvláště obludných podob šovinistické, antisemitské i jinak sociálně destruktivní agresivity, což interprety obvykle svádí k demonizaci středoevropských zvláštností, středoevropských prokletí. Přihlédneme-li blíže, rozpoznáme, že u díla v takových případech nebývá tajemný Mefisto, že vlastně jde o pouťovou atrakci, jejíž mechanismus může obsluhovat kdejaký šmírák. Bohužel to pranic nemění na síle produkované iluze. Kdekdo dnes za soucítivé účasti zástupů opět řeční o národech a jejich odvěkých charakterech, jako by něco takového existovalo odedávna, snad dokonce před dějinami. Řeční se tak i o národech, které ještě včera nikdo neznal.

Iluzi makrosubjektu montuje nacionální velkovyprávění z různorodých součástí, z jednotlivých identifikátorů a z pilin, jimiž jsou vycpány údy, trup a hlava nacionálního ducha, aby alespoň připomínal panáka k napodobení.

Stát je nepochybně národním identifikátorem velmi silným, zejména jako idea. Češi, jak známo, měli historický stát s dlouhou a souvislou minulostí a není proto divu, že se při hledání novodobé národní identity historické hledisko státoprávní významně uplatňovalo. Obhajoba kontinuity české státnosti tvořila neodmyslitelnou součást české politiky 19. století.

Snahy o prosazení státoprávního hlediska křížily se nejen s konzervativními, ale i s modernizačními tendencemi celorakouskými, což bylo tím spletitější, že i obhajoba české státnosti prostupovaly oba prvky: konzervativní (obrana práv Království českého proti vídeňskému centralismu, zemské vlastenectví), nesený hlavně iniciativou tradičních reprezentativních struktur, a modernizační, nesený netradičními představiteli a iniciativami, ve stále větší míře rozlišenými hlavně národnostně.

Druhý základní problém tkvěl v tom, že k přemostění od středověkého k modernímu státu chyběla skutečná možnost státu národního. Národní stát nebylo v tomto prostoru možno zbudovat, alternativě státu občanského nicméně stála a stojí idea národního státu v cestě. Na tom ztroskotal čechoslovakismus první republiky (1918–1938), přestože se v debatě o první ústavu demokratům podařilo občanské hledisko uhájit, takže Němci, Maďarští, Polští a Ukrajínští spoluobčané nebyli hned základním zákonem postaveni do pozice občanů druhého řádu, cizinců trpěných ve vlastní zemi. Tak tomu bylo de iure – a za cenu kompromisů, které se ukázaly neúnosné. Idea čechoslovakismu jako idea národa politického by měla více šancí, kdyby se byla důsledně vztahovala na všechny občany bez rozdílu národnosti – a kdyby ji byli Němci, Maďaři, Poláci a Rusíni přijali. Pokus o uskutečnění bolzanovské myšlenky dvoj- nebo vícejazyčného národa coby národa občansky politického – filozof Jan Patočka převzal v tomto bodě dědictví Emanuela Rádl a vytrvale poukazoval, že Bolzanova koncepce představovala a představuje zásadní, byť zanedbanou alternativu národně emancipativního programu – skončil opět u vzorce státu národního: Češi a Slováci, teoreticky prohlášení za jediný národ, vytvořili většinu, která nesla stát za cenu majorizace všech ostatních.

Když na podzim 1968 konečně vzniklo federativní uspořádání republiky, český stát se nikoli náhodou nemohl najít. Zanikl roku 1918. Nestalo se tak získáním samostatnosti, ta vlastně právně nikdy nebyla popřena. Nestalo se tak ani změnou státní formy. Historicky český stát zanikl expanzí na východ, do mocenského vakua v Horních Uhrách, expanzí ideově krytou chatrnou doktrínou národního (nikoli občansky politického) státu československého. Netvrdím, že to byl krok chybný a bezdůvodný. Přece jen však vytvořil nové rozložení celé řady závažných problémů, založil podivnou státní asymetrii, s jejímiž důsledky se přes všechny změny, které se mezitím udály, potýkáme podnes.

Myšlenka národního státu ukázala se v našich poměrech plodná pouze za okolností, jež její realizaci vylučovaly: podněcovala k iniciativě hospodářské a kulturní, a jen tak si udržela zřetelně emancipační rysy. Představa, že národní a sociální emancipace realizuje se teprve v národním státu, vrhala a vrhá produktivní energii příliš jednostranně na kolej politickou, a tím ji nechává zplánět. Vrací se vlastně do předobčanského kontextu, k ideji dobré vrchnosti, k paternalistickému státu, o němž se věří nebo k víře alespoň předkládá, že bude-li jen náš národní, bude národu dělat dobře a nikdo jiný nás nebude moci o dobrodiní takové vlády šidit. Proto byly rétorické formule spjaté s touto sekularizovanou podobou předobčan-

ské státní metafyziky našim pradědům tak posvátné: soustředily na sebe touhu dostat se zdola navrch, z ovládanosti k ovládnání.

Přestože tedy je stát národním identifikátorem mocným, je zároveň identifikátorem vysoce problémovým. Nevyjasněnost státoprávního základu a svévolné zaměňování ideje občanského státu se státem národním vedly k oslabení úcty ke státnosti, ale též k zákonu a zákonnosti. Podobně jako u mnoha jiných národních hnutí měla česká politická tradice druhé poloviny 19. století tendenci k účelově nedůvěřivému chápání obojího, k nadřazení národnostních hledisek a zájmů hlediskům právním.

Pojmu etnikum bylo jako identifikátoru využíváno hojně a mocně. Přece však představa, že se ve středoevropském prostoru po staletí, ba tisíciletí potýkali dva etnické principy – slovanský a germánský – a že jejich zápas zde utvářel dějiny a jejich smysl, vznikla v době poměrně nedávné. Vyhovovala nacionalistům českým i německým. Neodvodili ji ze skutečné dějinné látky, nýbrž přejali jako hotové teorema od francouzských a anglických romantických historiků a spisovatelů. V původní verzi – historikové ji znají z Thierryho díla o dobytí Anglie Normany, čtenáři historických románů od Waltera Scotta – vysvětlovala vznik feudalismu dobytím, podmaněním jednoho etnika druhým. Ideologicky nejdůležitější bylo osazení schématu „národními povahami“: do povahy utlačeného etnika, jež mělo být osvobozeno, byl vkódován emancipativní občanský program. Kde nebylo možno podmanění jednoho etnika jiným doložit, pomohla stylizace aktu dobytí v zápas národně povahových principů. Tak například liberální německý historik Georg Gottfried Gervinus spatřoval smysl německých dějin v zápase svobodomylného germanismu s panovačně universalistickým romanismem; reformace se pak jevila jako klíčové vítězství ryze německého ducha, předjímající liberální ideje generace Gervinovy. Čech František Palacký přenesl toto schéma na dějiny české, samozřejmě s tím, že svobodomylností se vyznačuje povaha česká, kdežto germánský vliv k nám zanašel feudální panovačnost; husitství bylo Palackému vrcholem českých dějin ze stejných důvodů, jako Gervinovi reformace německá.

Nehodlám popírat, že na území českého státu žilo etnikum české a etnikum německé, kromě toho i Židé, též Poláci, Italové, Španělé, Francouzi a další dle doby, vlády a mezinárodních souvislostí. Trvale nejpočetnější byli Češi a Němci. Odlišit je navzájem však není tak jednoduché, jak se z nacionálních postojů a idejí zdá. O zaručeně etnické kontinuitě lze uvažovat jen ve velmi omezené míře. Učená etnografie se dobrala poznatku, že vodníci, rusalky a podobné obludy vodní jsou původu slovanského, kdežto jiné příšery zase původu germánského. Archeologie, do níž se investovalo mnoho peněz i nadějí, dokáže spolehlivě rozeznat Slovy od Germánů za stěhování národů. Později a zejména v době nové nápadné rozdílů ve zjevu, chování a kultuře neexistovaly; mnohem nápadnější než nacionální byly dlouho rozlišnosti regionální a sociální. Proto mohly celé roje představ spjatých s životem národního ducha přecházet volně z jednoho kontextu do druhého.

Jediný znak rozlišuje naprosto zjevně: jazyk. Leč ani na identifikaci jazykovou dlouho nebylo spolehnutí. Josefínské reformy přinesly kromě modernizačních impulsů též znejasnění jazykové situace. Všichni vzdělaní, nikoli jen lidé vzdělání vysokého, nýbrž všichni, kdo měli vyšší školu než triviální, byli vzděláni německy. Tato germanizace byla úplná, proběhla klidně, neměla ráz nacionální, nenutila nikoho k odnárodnění. Šlo vlastně o proces delatinizace vzdělání a státní správy, proces bohužel dodnes nezvládnutý.

Rozdíly v mateřském jazyce měly za této situace podobně malý význam jako za středověkého univerzalizmu latinského, jehož integrity ovšem josefínská germanizace nedosáhla.

Často se věří, že tato germanizace zvýhodnila Němce a znevýhodnila všechny ostatní. Přímá svědectví nutno brát opatrně: nejčastěji se za nimi skrývá frustrace sociální, bolestně rozjitřena příchodem chlapců z venkovských a nižších vrstev do nového prostředí. Čeští chlapci od Jungmanna po Masaryka ji pojmenovávají nacionálně, němečtí a židovští studenti jinak: obsah svědectví bývá stejný. Kulturní němčině se ostatně museli naučit všichni, i Němci, podobně jako později Češi kulturní češtině.

Za tohoto stavu se češství nebo němectví v našich zemích stalo do značné míry věcí volby jak vytrvale proti nacionalistům českým i německým zdůrazňoval Emanuel Rádl. Z historických determinant tuto volbu odvodit nelze. Zatímco zprvu stály před rozhodnutím k češství nebo němectví nepočtené okruhy elity intelektuální a společenské (zde zprvu hlavně zemsky vlastenecká, a proto i češtinu podporující část aristokracie), s postupem modernizace i obou hnutí národních se v této situaci ocitaly stále širší okruhy obyvatelstva, až nakonec nabyla beznárodnost nebo národní nezakotvenost rázu charakterové vady. Často ji přičítali Židům, oboujazyčnost bez spolehlivé národnostní preference se však vyskytovala i jinde, vždy jako více nebo méně skrytá výjimka. Takové ostrůvky nacházíme v prostředí církevním (např. augustiniánský klášter v Brně, kde vládla naprostá tolerance národní i jiná, takže se zde studovala nejen genetika, ale například též *Komunistický manifest*), v prostředí vysoké byrokracie, v důstojnickém sboru, v bohémě a samozřejmě u anarchistických a revolucionářských extrémistů; dělnické hnutí navzdory čítankovému marxismu národnostní polarizaci většinou neodolalo.

Zatímco osvícenské učení zájmy o slavistiku si lze představit mimo německý kontext, jungmannovské rozhodnutí pro nacionalismus jazykový je bez něho nemyslitelné. Souvisí to s asynchronním průběhem modernizace německé i české: základy občanské kultury byly v úplnosti zbudovány dříve, než došlo na modernizaci ostatních složek sociálního života. Češi, beztak vzdělání v jazyce německém, měli tu před očima jedinečný příklad, jak lze kulturu nového věku skutečně vytvořit, a ne jen odvozovat ze starší kontinuity.

Herderovské vize pak přímo vyzývaly k pokusům usurpovat všelidské a občanské nacionálně. Jazyk tu není pouhou vyjadřovací soustavou, jazykem se tu skutečnost vytváří a ustavuje, jak ukázal ve skvělé knize *Znamení zrodu* Vladimír Macura.

Jungmannova argumentace z roku 1806 vypadá velmi demokraticky: požaduje od inteligence, aby se neodrodila českému venkovu, požaduje, aby se elita uměla dorozumět s lidem. Zní to pěkně, leč jiný než represivní smysl to má pouze uvnitř herderovské vize, že národní duch nejlépe žije v jazyce a jazyk v lidu. Tato vize zachránila mnoho krásných písní a pohádek, neboť její stoupenci se snažili dozvědět se o šťastném příštím od svědků dřevní minulosti. Mínil-li Jungmann, že bude snazší vychovat sto českých spisovatelů než germanizovat český venkov, znamená to ocenění jazyka českého, a nikoli podcenění literatury, od níž se tu dokonce žádá, aby byla plně schopna vstoupit do soutěže s literaturou německou. Takový požadavek nediktovalo nadšení pro českou věc, nýbrž holá nutnost: většina těch, kdo četli knihy, byla vzdělána a tedy i sečtělá německy. Spojení praktického realismu s nacionálním snem?

Jungmannova argumentace, zakládá českou tradici požadující, aby se elita dorozumívala s lidem, zprvu jen v ohledu jazykovém. Nejen pozdější zneužití odhalila, že demokratická je na této argumentaci leda slupka. Jungmann příznačně hledal důvody pro svůj romanticky národní sen nikoli v občanskopolitických utopiích, nýbrž v zájmové kalkulaci s uznáním reality. Namísto definice lidských a občanských práv ohání se docela reálpoliticky českým venkovem.

Vadilo to již Janu Patočkovi. Jeho úvaha *Dilema v našem národním programu: Jungmann a Bolzano* (1969) je dodnes v dobré paměti, ač její bezprostřední ohlas byl malý a negativní, podobně jako ohlas protinacionalistických polemik Rádlových v době meziválečné. Bolzanovu vizi občanské emancipace, dvojjazyčného (nebo vícejazyčného) politického národa svobodných lidí pokládal Patočka za cenou, lež zanedbanou alternativu jazykového nacionalismu.

Zanedbání nebylo však přece jen tak naprosté: dodatečným pokusem o realizaci bolzanovské myšlenky byl čechoslovakismus první Československé republiky. Byl by měl nepochybně větší šance, kdyby se byl od počátku vztahoval na všechny občany, tedy nejen na Čechy a Slováky, nýbrž v naprosto stejné míře na Němce, Maďary a na všechny ostatní.

Čechoslovakismus neztroskotal na ideji občanského (politického) národa, nýbrž na ústupcích citění nacionálnímu. Bolzanovský zůstal pouze v praktickém uspořádání jazykových poměrů mezi češtinou a slovenštinou a alespoň v teoretickém ocenění otázky sociální, pro jejíž praktický pohyb vytvořil na Slovensku přinejmenším základní vzdělanostní předpoklady. Ani ti, kdo rádi hovoří o quasiloniální nadvládě české buržoazie nad Slovenskem a v řadě důležitých jednotlivostí mají pravdu, nemohou čechoslovakistům upřít naprostou toleranci jazykovou, péči o vzdělanost ve slovenském jazyce a soucítění sociální. Nebolzanovským se stal čechoslovakismus jako teorie většinového a státotvorného národa, navíc zdůvodňující ideologii sebeurčení českou expanzí do hornouherského mocenského vakua. Poučné je obojí: přínos demytizace rozdílu v jazyce a svérázu – i cena, kterou si vyžádal a znovu vyžádá démon nacionalismu právě na těch, kdo s ním

vstoupili do hry v domnění, že jde jen o přechodný výchovný kompromis, jehož zůstanou pány.